

Г. М. Нора

*Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України
Придністровський державний університет (м. Тирасполь, Придністров'я)*

ЕТИКА ЯК ПОВСЯКДЕННА ПРАКТИКА: ВИХОВНІ ІДЕАЛИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ У ЙОГО ЕПІСТОЛЯРІЇ

Стаття присвячена дослідженню виховних ідеалів Григорія Сковороди, які виявили себе у листах до Михайла Ковалинського (1762-1764 рр.) у площині повсякденної практики і спрямовані на формування морально та духовно розвиненого індивіда. Листи Сковороди, написані згідно з тодішніми риторичними вимогами, є яскравим зразком епістолярного жанру свого часу. Основу їх змісту складають філософсько-богословські повчання та морально-етичні ідеї, представляючи листи як присутній коментар до пізніших у часі філософських творів мислителя. У типово бароковому образно-символічному стилі філософ формулює низку проблем, які, на його думку, є ключовими для виховання повноцінної особистості. Серед них: християнська любов до ближнього, щира дружба, дотримання міри у всьому, постійна самоосвіта та ін.

Ключові слова: Григорій Сковорода, епістолярій, листи, виховні ідеали, любов, дружба, етика, філософія.

Епістолярна спадщина Григорія Сковороди представлена листами до учнів, добрих друзів і знайомих філософа: поміщиків, чиновників, церковних діячів. На сьогодні відомо і опубліковано 126 листів Григорія Сковороди, з яких левова частка – 80 одиниць – адресовані його улюбленому харківському учневі та щирому другові Михайлові Ковалинському.

Загалом, листи Сковороди є яскравим і показовим зразком епістолярного жанру свого часу. Написані вони згідно з тодішніми риторичними вимогами. Щодо змісту, то його основу складають філософсько-богословські повчання та морально-етичні ідеї, таким робом представляючи листи як присутній коментар до філософських творів мислителя. Філософія, філософування були визначеними і абсолютними домінантами його життя і творчості. Листи і теоретично, і практично розвивають основні філософські ідеї Сковороди, дають ще одну можливість переконатися у цілісності і завершеності цієї унікальної постаті як учителя і як учня, як теоретика і як практика. Листи мислителя – це не так історія його контактів із сучасниками, як, у першу чергу, розвиток в епістолярній формі основних ідей та концептів його вчення. У них дружні повчання чергуються із притчами, філософські розмисли із метафізичними віршами. Але практично кожен лист Сковороди, незалежно від адресата, часу та місця написання, пройнятий центральною ідеєю всього його життя – наукою про людське щастя і найкоротший шлях до нього. Свого часу один з перших академічних учених-сковородинознавців Дмитро Багалій висловив переконання, що різниця між художніми та філософськими творами Сковороди має суто формальний (жанровий) характер, «що ж до змісту свого, то всі оригінальні твори Сковороди, і богословсько-філософські, і літературні, дуже схожі між собою» [1, с.244].

З хронологічної точки зору основна частина епістолярних творів (80 листів 1762-1764 рр., адресованих М. Ковалинському) виконує роль претексту майбутніх творів Сковороди, у яких шліфується не лише ідейно-тематична складова його

художньо-філософської творчості, а й неповторний сквородинський стиль з його багатством мовних засобів і тропів, яскравою бароковою метафорикою, дотепністю й афористичністю, щедрим цитуванням улюблених мислителів різних епох, майстерністю викладати глибинний філософський зміст в оздобленні трагедійної форми. Ці листи, безперечно, можна означити як «першоелементи творчого процесу» [6, с.135]. Їх структура є поліфункціональною. Домінує в них, безперечно, дидактичне начало. Через нотування щоденних спостережень та випадкових ситуацій, їх філософське осмислення із залученням до уявного діалогу античних і християнських класиків філософської думки, а головне – безмежного символічного світу Біблії Скворода формулює свої освітні та виховні ідеали. Він не нав'язує власних життєвих пріоритетів учневі, а відкриває перед ним книгу життя з метою допомогти зробити правильний вибір: як стратегічний, так і повсякденний.

Загалом, ці вісімдесят переважно латиномовних листів демонструють розвиток сквородинської філософії у площині повсякденної життєвої практики, пропонують рецепти долання щоденних перешкод, вказують на можливість уникнення помилок та мистецтво ігнорування мирських спокус. Леонід Ушкалов дуже високо цінує ці твори, позаяк Скворода «зумів наповнити їх не лише численними барвистими образами, цитатами з грецьких та римських класиків, мудрими повчаннями, філософськими роздумами, блискітками іронії, вишуканими віршами, а й справжнім, живим і трепетним, дружнім почуттям» [3, с.755]. За самовідданість у навчанні і любов до істини наставник щиро полюбив учня Харківського колегіуму і з батьківською турботливістю та наполегливістю на все життя оточив його своєю увагою.

Мета статті – оприявити виховні ідеали Григорія Сквороди, які значною мірою виявляють себе у листах до Михайла Ковалинського у практично-побутовій площині і спрямовані на формування морально та духовно розвиненого індивіда, який відчуватиме потребу у постійному самовдосконаленні. Варто відзначити, що через 200 років універсальні ідеї Сквороди та його ціннісні орієнтири залишалися актуальними і знайшли своє продовження у працях Івана Огієнка. Етична система барокового філософа постала на тих же буттєвих цінностях, що їх згодом виділив як базові у своїй педагогічній концепції митрополит Іларіон: «Любові, Добра, Краси, Справедливості, Віри, Надії, Совісті, Людської гідності» [4, с.413]. Близькими були погляди двох українських мислителів різних епох на виховну функцію Біблії. Для Сквороди «життєва школа Христової філософії» постає «верховнейшей наукой», поставленою на службу людині» [10, с.83]. Для Івана Огієнка Біблія «по-перше, це великий етичний потенціал... По-друге, це можливість художнього пізнання мистецтва через призму християнської ідеї та його вплив на духовне становлення особистості» [4, с.415].

Більшість листів Григорія Сквороди до Михайла Ковалинського, із тих, що збереглися до нашого часу, належать до 1762-1764 рр., коли Скворода був викладачем, а Ковалинський учнем Харківського колегіуму. Навіть форма звертання і привітання у цих текстах свідчить про те, що філософ ставився до юнака не просто як до улюбленого учня, а як до близького друга і спорідненої душі: «Здрастуй, найприємніший з усіх юначе, мій дорогоцінний Михайле!» (лист від 26 (27) травня 1762 р.), «Здрастуй, сило занять моїх, Михайле найсолодший» (середина – друга половина вересня 1762 р.), «Здрастуй, Михайле, друже еллінів і любителю муз!» (друга половина вересня – початок жовтня 1762 р.), «Найдорожчий з найдорожчих, Турбото і втіхо моя, Юначе, відданий музам! Здрастуй, товаришу, дорожчий мені з усіх найдорожчих, Михайле, друже з Аттики!» (жовтень 1762 р.) та ін. Не відчуваючи повноти розуміння серед ото-

чення, Скворода усім серцем прихилився до відкритої душі юнака, який імпував йому прагненням до знань і пізнання світу. Він не приховував утіхи, яку приносило йому спілкування з улюбленим учнем. Лист, написаний у другій половині лютого 1763 р. частково у поетичній, частково у прозовій формі, прославляє любов і дружбу як вищі християнські й загальнолюдські цінності. Поетичні рядки випромінюють високі почуття, звучать надзвичайно піднесено, у дусі античного славослів'я. Далі Скворода як дбайливий і люблячий наставник окреслює своє розуміння понять «любов» і «дружба», які викристалізувалося у нього на основі вивчення й осягнення Біблії та осмислення власного життєвого досвіду: «Що є огиднішим за любов вульгарну, удавану, і, навпаки, що є більш божественним, ніж любов християнська, тобто істинна? Що таке християнська релігія, як не істинна і досконала дружба? Хіба Христос не встановив, що відзнакою його учнів є взаємна любов? Хіба не любов усе поєднує, буде, творить, подібно до того, як ворожість руйнує?... Що дає основу? – Любов. Що творить? – Любов. Що зберігає? – Любов, любов. Що дає насолоду? – Любов...» [8, с.277].

Очевидно, сам Скворода оцінював свої почуття до Ковалинського як такі, що були в Ісуса до його учнів. Він бачив у ньому людину, гідну бути його учнем і здатну прожити праведне і сповнене високих поривань життя. Сам же Скворода тоді ще не був визнаним філософом та мудрецем – на той час не було написано жодного трактату чи діалогу, жодної байки, відомими були лише з півтора десятка віршів, що згодом увійшли до збірки «Сад божественних пісень». Листи до Ковалинського стали свого роду чернеткою, начерком до майбутніх філософських праць. Епістолярний діалог із учнем надихав його на формулювання нових етичних і виховних ідей, які визрівали під впливом засвоєних та улюблених ним учінь античних та християнських мислителів. Імена десятків із них згадуються Сквородою у листах, їх праці активно цитує філософ, трансформуючи у власні практичні умотвердження. Дослідниця впливу античної літератури на творчість Григорія Сквороди Тетяна Шевчук подає детальну картину контактів філософа з античністю: «Як і багато інших культурних діячів XVII-XVIII ст., він добре знав давньогрецьку та давньоримську літературу, філософію й міфологію, читав в оригіналі Піфагора, Платона, Епікура, Аристотеля, Плутарха, Федра, Сенеку, Марка Аврелія, Цицерона, Вергілія, Горация, Овідія й ін., зокрема й новолатинських поетів...», цитував, перекладав і переробляв Плутарха, Цицерона, Горация, Вергілія, Овідія...» [10, с.14].

У листах також фігурує низка віршів, які народилися у цей час. Окремі з них пізніше були включені до «Саду божественних пісень». Зазначимо, що найповніший рукописний список цієї поетичної збірки із відомих чотирьох зберігся завдяки Михайлові Ковалинському, увійшовши до другого тому його рукописного зібрання.

Цілком очевидно, що роки активного спілкування та листування із Ковалинським стали часом творчого піднесення Сквороди, поштовхом до розвитку його генія. Самонаповненість Сквороди у цей час змінилася: наставляючи і формуючи свого учня, він розвивався і змінювався сам. Його по-філософськи усамітнена повсякденність стала різноманітнішою й активнішою. Ось як описує цей момент Михайло Ковалинський у своїй мемуарній праці «Жизнь Григорія Сквороды»: «Григорій часто начал посѣщать его [Ковалинського] и, по склонности молодого человека, занимать его музыкой и чтением книг, служивших поводом к разговорам и нравоучению. Открыв в молодом человекѣ сердце, каковаго желал он, и способности природныя, каковыя любил он, обратил внимание свое на удобрение разума его и духа» [8, с.449]. Зазначимо, що Скворода не помилився у здібностях тоді ще сімнадцятирічного сина священика. Після завершення

Харківського колегіуму Михайло Ковалинський сам став його викладачем: у 1766-1769 рр. він викладає там поезію. Далі його служба кар'єра розвивалася досить стрімко: спочатку він був вихователем дітей останнього гетьмана України (1750-1764 рр.) й президента Імператорської академії наук у Петербурзі (1746-1765) Кирила Розумовського у 1770-1775 рр. Під час мандрівки Європою із сином гетьмана Олексієм Розумовським він завершив свою освіту у Стразбурзькому університеті. Потім служив у канцелярії князя Григорія Потьомкіна, де дослужився до чину генерал-майора. З 1775 р. був членом Вільного Російського зібрання при Московському університеті, у 1778-1779 рр. перебував на посаді Головного наглядача Московського виховного будинку. Обіймав він також посаду губернатора Рязанського намісництва (1796-1800). Михайло Ковалинський був також членом масонської ложі. Зважаючи на те, що, за свідченнями сучасників, рукописи творів Сковороди завжди були в активному користуванні у Ковалинського, можна констатувати, що педагогічні зусилля філософа, сила його переконання і натхнення не пішли на марне, і він відіграв важливу роль у становленні особистості свого учня, досягнення ним значних життєвих вершин.

Говорячи про загальний дискурс епістолярних контактів учителя й учня, маємо визнати неможливість адекватно його визначити, позаяк представлений він виключно листами Сковороди. Ковалинський відповідав йому окремими записками, які не збереглися, але основна маса тем і дискусійних питань із листів філософа обговорювалася ними просто під час зустрічей. Опис і коментар подій і писань тих часів Михайло Ковалинський уже в зрілому віці подав у згадуваному вище мемуарному творі. Самі ж листи, як уже зазначалося, мають живий і барвистий характер. Це не скучні на живе слово повчання та моральні настанови, а високохудожні послання, у яких рівень письменника відповідає рівневі ученого-філософа.

У листах до Ковалинського Сковорода постає як людина зі сформованим світоглядом, але водночас і як відкритий до нових знань та нового досвіду учень. Тому спілкування було для нього життєво необхідним, цю свою прикметну особливість він декларує сам: «... а я така людина, яка ніколи не може насититися розмовою з друзями» [8, с.449]. Він з готовністю коментує ту чи іншу життєву ситуацію, у яку потрапляє його учень, дружніми порадами допомагає вирішити його проблеми. Загалом, тема дружби, вибору друзів, уміння вирізняти справжніх друзів розробляється Сковородою у листах до Ковалинського дуже ретельно. У повсякденному житті юнак часто потрапляв у конфліктні ситуації, надаючи таким чином філософу побутовий матеріал для формулювання та застосування своїх етичних ідей через призму педагогічної практики.

Так, у листі, датованому орієнтовно жовтнем-листопадом 1762 р, Сковорода пише: «Вчора ти скаржився на одного з неприхильних до тебе. Що ж робити? Така людська чернь: честолюбна, дратівлива, самолюбна, і, що найгірше, брехлива і заздрісна. Ти не можеш знайти жодного друга, не знайшовши разом з ним двох-трьох ворогів. Як дуже вірно сказано, що той, хто не має ворогів, не має також і друга» [9, с.249]. Конкретну життєву ситуацію далі він розвиває як спробу осмислення причин і передумов асоціальної девіантної поведінки та типових станів й ознак людської маси («черні»): «Таким чином, люди не гідні любові не стільки з несправедливості природи, скільки тому, що одержані ними від Бога скромні здібності вони псуєть і, незадоволені своєю долею, заздять, ремствують. Такі ті, які на тебе гніваються і тебе ненавидять, вони вічно скаржаться, заздять, хваляться, щоб не показати свого убозства, яке вони в глибині душі усвідомлюють і яким мучаться» [9, с.249]. Далі Сковорода дає цілком практичну мудру пораду своєму учневі: «Іх ти уникай, не товаришуй з ними. Вітай

їх, говори ввічливо і, якщо потрібно, допомагай їм, але як звичайним знайомим, а не як вірним друзям» [9, с.249]. Для остаточного розв'язання проблемної ситуації Сковорода радить Михайлові звернути увагу на двох юнаків (також із кола своїх улюблених учнів), з якими можна завести справжню дружбу, позаяк наділені вони чи не ідеальним набором людських якостей: «Яків Правицький – юнак хороший, не заздрісний, простий, дуже жадібний до істинної науки, задоволений своїми здібностями, від природи по-справжньому порядний, м'який, людяний. Це ті якості, що спонукали мене полюбити його. Такого ж складу, як здається мені, і Василь Білозер» [9, с.250]. До слова, з Яковом Правицьким, який згодом став священником у с. Бабаях, Сковорода зберіг найкращі стосунки до кінця своїх днів, часто гостював у нього, отримував від нього усіляку підтримку. Зберглося також 14 листів філософа до Правицького.

Повторюючи за Сенекою: «Маючи друзів, вважай, що ти володієш скарбом» [8, с.221], – Сковорода наводить і аналізує для Ковалинського десяти ситуацій і критеріїв, які допоможуть упізнати та вибрати істинних друзів. Виходячи з власного досвіду, він пише у листі за вересень 1762 р.: «І дійсно, для повної та істинної дружби, яка єдина найкраще зм'якшує прикрощі життя і навіть оживляє людей, потрібна не лише прекрасна добродішність і подібність не самих тільки душ, але й занять» [8, с.221]. У цій ситуації філософ має на увазі захоплення Михайла грецькою мовою, а особливо літературою, що дуже тішило його як великого прихильника давньогрецької культури і мудрості.

Уже за кілька днів у іншому листі Сковорода продовжує розвивати тему дружби у притаманній йому високохудожній манері: з підбором дотепних порівнянь, доречних цитувань своїх улюблених античних авторів та з особливою сердечною емоційністю: «Подібно до того, як купці вживають застережних заходів, щоб під виглядом хороших не купити поганих і зіпсованих товарів, так і нам треба найретельніше дбати про те, щоб, обираючи друзів, цю найліпшу окрасу життя, більше того – неоціненний скарб, через недбалство не натрапити на щось підроблене і мнине, що називається підлесником, і не одержати, за прислів'ям, замість чистого золота... підробку з міді, або замість скарбів – вугілля» [8, с.229]. Далі Сковорода включає до дискурсу сентенції Плутарха як найвищого авторитета у цій темі: «З самого початку слід мати на увазі постійність і послідовність справжнього друга: чи постійно він тому ж радіє, те ж схвалює, і чи скеровує він життя своє за одним зразком, як це властиво тому, хто любить дружбу і навик життя, які утворилися на основі подібності характерів, бо такий друг: Підлесник же ... не є простою людиною або людиною одного способу життя, але мінливого і різноманітного; з одного виду він раптом переходить в інший» [8, с.229]. Так казав колись Плутарх, так вважав і Сковорода, викристалізуючи таке важливе для нього самого і для його філософських пошуків поняття людської дружби.

Зрештою, тяжіння до Плутархового любомудрства вилилося у нашого філософа у переклад п'яти його трактатів (на жаль, зберігся лише один – «О спокійстві души»). Звідси і таке рясне цитування творів античного автора. Варто підкреслити ту органічність, з якою звучить у загалом питоמו бароковому сквородинському тексті слово Плутарха. Сковорода, для якого переклад як правило означав радше творчий переказ, осучаснює звучання не лише стилю викладу стародавнього філософа, а і його ідей. Духовна спорідненість із Плутархом дозволяє Сковороді трактувати його як друга-однодумця (часто він називає античного мудреця «наш Плутарх»), до цього ж дружнього кола творців вічних ідей він намагається залучити і юного Ковалинського. Сковорода тут не виглядає просто посередником між Плутархом як генератором філософських ідей та своїм учнем. Він

у цій комунікативній ситуації не допоміжна ланка (на яку міг би претендувати пересічний учитель колегіуму), а потужний філософ-наратор зі своїм неповторним стилем: «Безсмертний Боже! Як він описує дружбу! Так яскраво змальовує ворону, прикрашену чужим пір'ям, як найлукавішого підлесника в личині друга... Але наведу тобі слова нашого Плутарха: «Як монету, так і друга слід випробувати раніше, ніж він буде потрібний, щоб пізнати його не після того, як ми постраждали... В противному разі ми опинимося у становищі тих, хто, покуштувавши, нарешті, отруту, відчув, що вона смертельна... І Бог, додавши до життя дружбу, зробив так, щоб все було радісним, приємним і милим, коли друг поруч і разом з вами втішається. І як би підлесник не кував лихо, використовуючи насолоди і приємності, треба знати, що він нічого радісного не вносить в дружбу» [8, с.247].

Для Сковороди Плутарх цінний і цікавий не лише як джерело суто філософської мудрості, а і як мислитель із виразним практичним наповненням ідей, у творах якого переважає, як і в листах нашого філософа, етична тематика (окрім дружби, це й такі близькі для Сковороди теми, як гнів, заздрість, цікавість, балакуєність!, любов до дітей). Зрештою, цих філософів об'єднує людиноцентричність і гуманістичність їхнього вчення, у якому дружба – це не просто неоціненний скарб, але і цілком досяжна вершина на шляху до істинного щастя. Коли Сковорода викладає своєму учневі розмисли про дружбу, силу його філософської афористичності й символіки подвоює особистий життєвий досвід: «Через те, що дружба така божественна, така приємна річ, що здається, ніби вона сонце життя, то слід найбільше дбати, щоб не вважати нам вовка вівцею, скорпіона – раком, змію – ящіркою. Нема нічого небезпечнішого, ніж підступний ворог, але немає нічого отруйнішого від удаваного друга... Жоден диявол ніколи не приносить лиха більше, ніж такі удавані друзі. Безперечно, я говорив тобі про них, щоб навчити тебе своїм досвідом. Я, найдорожчий, від багатьох таких постраждав! У зеленій траві я знаходив змію. О, якби у мене тоді був порадник!» [8, с.247].

Довіра і симпатія учня до свого учителя зростали, і вже за кілька днів Ковалинський звернувся до Сковороди із низкою запитань, на які той поспішив дати відповідь у найближчому листі, у якому метафоричність та афористичність думки посилюють її практичну спрямованість: «Прохаєш дати тобі поради щодо майбутнього життя твого і становища, особливо про те, з якими друзями підтримувати тобі зв'язок. Ти чиниш розсудливо, що задалегідь піклуєшся про своє майбутнє... З ким тобі підтримувати відносини? – питаєш ти. Пхе! З хорошими, – відповідаю я коротко. А з хороших лише з тими, до кого в тайниках серця ти по натурі схильний. Бо це краща норма дружби. Їжа добра, але що з того, якщо вона не подобається твоєму шлункові... Істинно добра людина, тобто християнин, трапляється рідше від білої ворони. Щоб знайти таку людину, тобі потрібно буде багато ліхтарів Діогена. Що ж робити? Слід підтримувати зв'язок з тими, які кращі, ніж інші, які звичайно вважаються просто добрими» [8, с.251-252]. Остання фраза може здатися занадто спрощеною і неконкретною, втім, відкинувши іронічність, Сковорода блискуче розвиває і деталізує її: «Обирати слід щирих, постійних і простих. Про щирю душу кажуть, що вона не заздрісна, не злобна, не підла. Прості – не дурні, але відкриті, не брехливі, не облудні і пусті, бо таких людей не навиджу більше Тартара. О, якби у нас було таких поменше! Але що робити, якщо цей світ, тобто більшість людей, складається з таких?» [8, с.252].

Остання думка мислителя видається відверто гіперболізованою (як згодом у романтичному пориві цю ж гіперболу щодо свого оточення висловить Тарас Шевченко: кругом мене не люди, а змії). Хоча не секрет, зрештою, що у житті Сковороди ніколи не бракувало як відвертих, так і прихованих недобро-

зичливців, про що пише, зокрема, і Михайло Ковалинський у своїх спогадах про роки найактивнішого їхнього спілкування: «Прочіе учителя его внушали ему отвращеніе к Сковородѣ, запрещали имѣть знакомство с ним, слушать разговоров его и даже видѣться с ним» [8, с. 450]. Не дивно, що у душі юнака любов до Сковороди поєднувалася із сумнівами в істинності його вчення. Ці сумніви були розвіяні у напівмістичний спосіб: вислухавши розповідь Михайла про дивовижний сон, пов'язаний з постаттю філософа, священник Борис промовив доленосні для нього слова: «Ах, молодой человек! Слушайте вы сего мужа: он послан вам от Бога быть ангелом, руководителем и наставником» [8, с.451-452]. До слова, за спостереженням авторитетної дослідниці науково-педагогічної спадщини Івана Огієнка Алли Марушкевич, митрополит Іларіон «стверджував, що люди, які мають чисту совість, не завжди сприйняті оточенням і їм не раз доводиться за неї терпіти, бо совісна людина завжди чинить відкрито, справедливо, правдиво, а цього багато хто боїться» [5, с.425].

Сковорода надавав своєму юному другу не лише моральну та навчальну підтримку, він готовий був завжди прийти йому на допомогу. У кількох листах він пропонує Ковалинському грошову допомогу, як-от у приписці до листа з початку осені 1762 р., де проста пропозиція переростає у невеличкий повчальний монолог: «Якщо тобі треба буде позичити деяку суму грошей, як це трапляється, не шукай собі інших кредиторів, окрім мене, якщо ти не думаєш, що в цій справі хто-небудь інший буде щодо тебе делікатнішим, ніж я. Я знаю, що ти надзвичайно соромливий, і вважаю за краще, щоб ти грішив у цей бік, а не в протилежний, однак іноді слід відкинути соромливість... Невже ти боїшся, що я вважатиму тебе злидарем або таким, що походить з бідної родини, якщо ти прийдеш за позичкою? О, я не такий, я вже раніше восхваляв бідність» [8, с.223-224].

Сковорода, як мудрий наставник і по-батьківськи дбайливий вихователь, безперечно, відчував, що, якщо його листи будуть занадто теоретичними (філософськими), учень може швидко втратити інтерес до таких писань. Тому свої тексти він викладає живим, дотепним стилем (з широким використанням гумору та іронії, з розлогими пасажами про роль комічного у житті), конструє свій повчальний дискурс, збалансовуючи чистоту філософської думки із прямою повсякденною реальністю. Саме на такому рівні він піднімає і розвиває проблеми значення науки й самоосвіти, здорового способу життя, мистецтва достойно триматися у соціумі, – тих чинників, які формують людську особистість. Актуалізація і розробка Сковородою такої тематики дала підстави сучасним філософам визнати його «соціальним мислителем», позаяк його праці «дійсно містять ряд соціально-філософських і протосоціологічних мотивів, які інтегрально вписані в його цілісні світоглядну (соціософську) картину світу» [2, с.134].

Серед дотичних до виховної тематики повсякденних проблем, які детально аналізує Сковорода у листах до М. Ковалинського, либонь, найповніше представлено тему здорового способу життя: раціональне харчування, вживання алкогольних напоїв, фізична активність, психічна рівновага. Загальний висновок у цій царині філософ визначає як «найпрекрасніше і божественне правило: нічого над міру» [8, с.281]. Лист за листом, наполегливо й цілеспрямовано викладає філософ свої переконання щодо окресленої теми, намагаючись посилити їх дієвість щирою емоційністю та живою образністю: «Тому дивись, щоб твоє завзяття, яке не знає міри, не довело тебе до біди. Ах! не хочеться провіщати лихого. Ти, мій Михайле, заслуговуєш найсприятливішої долі. Ти уникаєш юрби? Дотримуйся міри і в цьому. Хіба не дурень той, хто уникає людей так, що зовсім ні з ким ніколи не говорить? Божевільна така людина, а не

свята... Ти постиш? Хіба не здається тобі не сповна розуму той, хто зовсім нічого не дає тілу або подає йому лише щось отруйне? Зменшуй зайву їжу, щоб осел, тобто плоть, не розпалювалася, з іншого боку, не мори його голодом, щоб він міг нести вершника. Це ті прекрасні речі, які, вживані надміру, стають дуже поганими» [8, с.281]. Стиль викладу у цьому монолозі-зверненні виказує у Сковороді вправного психолога – тонкого знавця людської душі.

Молода людина повинна завжди пам'ятати про почуття міри і підпорядкованість обраному життєвому шляхові. Сковорода не втомлюється нагадувати про це своєму учневі: «Знаю, який спокусливий шлях юності, знаю і те, як надмірно веселився вчора простий християнський люд. Дуже боюся, чи не приєднався ти вчора до якої-небудь компанії і не потрапив в непристойне товариство. Якщо не сталося нічого, що викликало б докори совісті, то я дуже радий, і ти найщасливіша людина. Якщо ж це сталося, то не мучся даремно; досить вже, якщо ти ненавидиш свій порок» [8, с.250]. У даному разі Сковорода, посилаючись на ідею Божого всепрощення, апелює, однак, до цілком земної проблеми повсякденного вибору та мотивації людських дій. Він дає зрозуміти своєму учневі, що проблема «морального вибору, мобілізації волі щодо здійснення власного проекту життя... втрачає своє драматичне і фаталістичне забарвлення. Знання самого себе, знання суті моральних цінностей, усвідомлення сенсу «справжнього» і «несправжнього» життя робить проблему морально-го вибору хоч і не простою, але цілком реальною «земною» справою» [7, с.76].

Вважаючи надмірне вживання алкоголю одним з джерел руйнування особистості, Григорій Сковорода у листах до свого учня постійно актуалізує цю проблему, розвиваючи її від конкретних життєвих прикладів до широких узагальнень. У парі з пияцтвом фігурує ненажерливість, яка трактується як ще один підступний руйнівник душі і тіла людини. «... я знаю дуже багато людей, навіть авторитетних, – пише Сковорода у листі від 23-26 січня 1763 р., – які намагаються спокуюсо прикладів та принадою слів і красномовства псувати юнаків і спонукають їх до ненажерливості, використовуючи при цьому навіть місця із Святого Письма. Якщо ти бажаєш трохи послухати нас, то доки ти будеш додержуватися тверезості, доти будеш впевнений в тому, що у тебе зберігаються і здоров'я, і соромливість, і репутація – найцінніші скарби. Тебе спонукають до непомірності? Але ти побори в собі той порочний сором, що не насмілюється відповісти відмовою, тепер уже привчи себе до цієї святої стійкості і скажи: мені це некорисно...» [8, с.266]. Сковорода вибудовує свій повчальний наратив таким чином, аби уникнути надмірного тиску на свого реципієнта. Він свідомо обходить такі форми, як «ти повинен», «ти мусиш» або ж «ти зобов'язаний». Натомість він змальовує яскраві і переконливі картинки перспективи тих, кого цілковито зтягнуло у вир «мирського» життя: «Уникай мирського людиновбивчого духу, уникай цих скорпіонів, не шкодь і не руйнуй свого тіла..., але зроби його тоншим, скорочуючи надмірну їжу й уникаючи вогню, породженого вином, звідки всі пороки душі, а з останніх, у свою чергу, – всі хвороби тіла. Не той вбиває коня, хто годує його простим кормом, а той, хто дає багато вівса і не додержує міри в їзді. Обтяжені їжею і вином, довго зупиняємося на якому-небудь тривожному роздумі. Звідси передчасне старіння...» [8, с.265-266]. Вочевидь, Сковорода виплекав свій спартанський дух обмеження малим ще у часи навчання у Києво-Могилянській академії, де сам мав дбати про свій щоденний побут і, звичайно ж, чимало потерпав, як і більшість студентів, від періодичного недоїдання. Мав він у молодому віці й досвід надмірності, який, безперечно, видався йому більшим і важчим випробуванням, ніж нестача чогось. В одному з лис-

тів філософ відверто у цьому зізнається: «О, який я був дурний, що завдавав таку шкоду своєму здоров'ю, піддавшись в молодому віці впливові дуже розбещених товаришів...» [8, с.290]. Ідею утримання від надмірностей як гарантію гармонійного розвитку людської особистості розвиває Сковорода у листі, датованому жовтнем 1762 р. і написаному у поетичній формі під назвою «Похвала бідності». Він укотре наголошує, що надмірність і захланність є першопричиною багатьох людських бід, у тому числі й найрізноманітніших хвороб:

Всяка слабкість тіка геть від твоїх осель...
Бо немилі тобі п'янство й зажерливість,
З котрих сила хвороб плине й кипить у ключ;
Бо немилі тобі розкіш несправедна,
Люта мати тривога лихих [8, с.236].

Таким чином, у листах до Михайла Ковалинського 1762-1764 рр. Григорій Сковорода формулює низку проблем, які, на його думку, є ключовими для виховання повноцінної особистості. Серед них: християнська любов до ближнього, щира дружба, дотримання міри у всьому, постійна самоосвіта, боротьба з пристрастями, здоровий спосіб життя, ідеал Христової бідності. Згодом філософ повернувся до педагогічної проблематики і на новому рівні підняв її у збірці «Байки харківські», трактаті «Початкові двері до християнського доброго життя», діалозі «Алфавіт миру», притчі «Вдячний Єродій». Загалом, виховні ідеали Сковорода, акцентовані на піднесення цінності людської особистості, підтверджують думку, що філософ «стійко дотримується просвітницьких позицій, котрі базуються на ідеї необхідності створення умов для праці на благо суспільства, вільного розвитку людини» [10, с.74].

Список використаних джерел:

1. Багалій Д.І. Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. Харків, 1926. 397 с.
2. Білецький В.В. Соціально-філософські аспекти у творах Григорія Сковороди. *Схід*. №3 (110). 2011. С. 132-134.
3. Історія української літератури : у 20 т. Київ : Наукова думка, 2014. Том 2. Давня література (друга половина XVI-XVIII ст.) 840 с.
4. Кучинська І.О. Духовно-моральне формування особистості у педагогічній спадщині Івана Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта* : науковий збірник: серія філологічна. Кам'янець-Подільський, 2017. Вип. XIV. С. 411-417.
5. Марушкевич А.А. Категорія совісті в аналізі Івана Огієнка-Митрополита Іларіона. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта* : науковий збірник: серія філологічна. Кам'янець-Подільський, 2017. Вип. XIV. С. 422-427.
6. Маслянчук Т.В. Проза Володимира Винниченка: проблеми текстології. Київ : ВД «Стилос», 2008. 183 с.
7. Пазенок В.С. Г. Сковорода – етик, «перевідкриття» продовжується. *Сковорода Григорій: образ мислителя* : збірник наукових праць. Київ, 1997. С. 66-83.
8. Сковорода Г.С. Повне зібрання творів : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 2. 574 с.
9. Сковорода Г.С. Твори : у 2 т. Київ : Обереги, 1994. Т. 2. 480 с.
10. Шевчук Т.С. На перехресті епох: антична література у творчості Григорія Сковороди. Ізмаїл : СМІЛ, 2010. 360 с.

The article is devoted to the study of the educational ideals of Hryhoriy Skovoroda. They largely found themselves in letters to Mykhaylo Kovalynsky (1762-1764) in the area of everyday practice. They are aimed at the formation of a morally and spiritually developed individual, geared to constant self-improvement. The letters of Skovoroda

were written according to the rhetorical requirements of that time. They are a vivid example of the epistolary genre of their time. The basis of their content are philosophical and theological doctrines and moral and ethical ideas. Thus, the letters are comment to the later philosophical works of the thinker. Letters of the thinker was not the history of his contacts with contemporaries, as, first of all, the development in the epistolary form of the basic ideas and concepts of his doctrine. They have friendly teachings alternating with parables, philosophical thoughts with metaphysical poems. But practically every letter of Skovoroda, regardless of the addressee, time and place of writing, is permeated with the central idea of all his life – the science of human happiness and the shortest path to it. Their structure is multifunctional. Certainly, the didactic principle prevails in them. Skovoroda describes its daily observations and everyday situations, and attracts philosophical understanding of the antique and Christian classics of philosophical thought. The most authoritative source for him was the symbolic world of the Bible. In the typical Baroque figurative-symbolic style the Ukrainian philosopher formulates a number of problems. They, in his opinion, are key to educating a full-fledged person. Among them: Christian love, sincere friendship, observance of the measure in everything, constant self-education, etc. In general, the educational ideals of Skovoroda are focused on the elevation of the value of the human person.

Key words: Hryhoriy Skovoroda, epistolary, letters, educational ideals, love, friendship, ethics, philosophy.

Отримано: 24.08.2018 р.